
Spremnost građana na slobodno izražavanje mišljenja kao faktor društvenih promjena

---

DRAGOLJUB KRNETA*

*Da ne bude zatvoren
zato što je otvoren*

Sažetak

U nizu značajnih pitanja razvoja demokracije na ovim prostorima¹ značajna su i pitanja sagledavanja faktora koji pridonose aktivnijem uključivanju građana u društvene promjene. Spremnost na slobodno izražavanje mišljenja ispitivana je preko a) percepcije postojanja opće atmosfere povjerenja u društvene institucije i mogućnost javnog izražavanja kritičkog mišljenja bez straha od posljedica, b) spremnosti da građanin u društvu javno govori ono što misli i c) percepcije doprinosa osobnog angažiranja na ostvarivanju promjena u društvu. Dobiveni rezultati provedenog istraživanja, nedvojbeno pokazuju da: a) dvije trećine anketiranih građana opaža kako u društvu još uvijek ne postoji opća atmosfera povjerenja, te da nije moguće bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti; b) stavovi građana su podijeljeni, s obzirom na to da se samo jedna trećina anketiranih stanovnika izjašnjava kako smije javno govoriti ono što misli bez straha od posljedica (posebno kad to što govore nije u skladu s prihvaćenim društvenim stavovima i općim uvjerenjima) dok su stavovi ostale dvije trećine distribuirani u smislu procjene da ne smiju ili da se dvoume; c) očita je razlika između očekivanoga i realnog ponašanja građana, s obzirom na to da su građani podijeljeni u mišljenju o mogućnostima slobodnog izražavanja mišljenja, iako se očekuje njihovo aktivnije učešće u procesu demokratizacije.

Ključne riječi: društvo, društvene promjene, razvoj demokracije, istraživanje stavova, sloboda mišljenja i govora

---

* Dr. sc. Dragoljub Krneta je socijalni psiholog i odgovorni istraživač u Agenciji za ispitivanje javnog mnijenja "PRIMA-PRINT" Banja Luka

1 Izvešće na međunarodnom seminaru "Javnost kao faktor demokracije", koji je održan u Banja Luci 22. studenoga 2002. u organizaciji Centra za međunarodne studije iz Zagreba, Centra za međunarodne odnose iz Banje Luke i Fondacije Friedrich Ebert, Banja Luka.

Uvodne napomene

I pored toga što su analitičari društvenih promjena, nastalih potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina, s različitih aspekata razmatrali promjene nastale u razdoblju raspada socijalističkih političkih uređenja, mnoga pitanja još uvijek nisu objašnjena u zadovoljavajućoj mjeri. Činjenica je, međutim, da su te promjene u početku bile predmet većeg interesa politoloških, ekonomskih, pravnih i socioloških znanosti, jer su bile predstavljene kao "novi svjetski poredak" i najavljivane kao globalne promjene u svjetskim društvenim i ekonomskim odnosima koje se neće značajnije odraziti na život stanovnika. Međutim, kad su se kasnije nemilosrdno odrazile na život većeg broja ljudi, postale su predmet proučavanja i drugih znanosti – u prvom redu socijalne psihologije.

Izvjesno je, ipak, da na prostoru bivše SFRJ još uvijek ne postoje jedinstveni pogledi o fenomenima kao što su: koncepcija, funkcioniranje i perspektive novih (otvorenih, građanskih) društava, nastajanje i prevladavanje konflikta između velikih društvenih organizacija i relevantnih grupa (ideološki raskoli, etnička distanca), a posebno je zanemareno sagledavanje položaja pojedinca (građanina) u novim društvenim odnosima s obzirom na bitna obilježja i karakterističan način života. Temeljni razlog za nedostatak pouzdanijih odgovora leži i u činjenici da se na najodgovornijim pozicijama u društvu nalaze pojedinci (ili uzak krug povlaštenih) koji ključne odluke donose najčešće na temelju procjene ili na temelju iskustvenih (paušalnih) uopćavanja i analogija, (mnogo rjeđe) generalizacija teorijskih saznanja, a veoma rijetko (ili skoro nikad) na temelju sustavnih proučavanja empirijskih i teorijskih istraživanja² društvenih procesa i pojava.

U studijama kod nas i u svijetu sve je više relevantnijih objašnjenja ne samo o uzrocima i posljedicama, nego i perspektivama razvoja društava u zemljama tranzicije³. Dosadašnja saznanja ukazuju na to da su istraživače i teoretičare društvenih promjena u društvima nekadašnjeg realsocijalizma, više zanimali uzroci nastanka i priroda tih promjena, a manje uzroci konflikata koji su se u raznovrsnim oblicima ispoljavali u različitim društve-

2 Nerijetko se od političkih lidera, njihovih savjetnika i drugih može čuti konstatacija da je njima stanje u društvu dobro znano i bez istraživanja, opravdavajući to saznanjem da su neka istraživanja naručena ili da mogu biti namještena pa samim tim i nepotrebna.

3 Kao što je poznato, u literaturi se za te promjene upotrebljavaju različiti pojmovi: *tranzicija*, *transformacija*, *globalizacija* ili *društvene promjene*. Pojam *tranzicija* najčešće se odnosi na istočnoeuropske zemlje, koje raspadom socijalističkih uređenja teže stabilnoj političkoj demokraciji i efikasnoj tržišnoj ekonomiji. Smatra se da su zemlje u tranziciji prije svega zemlje bivših komunističkih režima, koje teže razvijanju novog društva. Neki autori to osporavaju i taj proces nazivaju *transformacija*, podrazumijevajući da u biti i ne nastaje neki novi tip društva, već da se ostaje na razini reformiranoga starog društva. Termin *globalizacija* odnosi se na "ujedinjeno čovječanstvo", *društvene promjene* najčešće se upotrebljavaju kao najširi pojam, kako bi se označili procesi koji su se odvijali tijekom razvoja civilizacije. U tom kontekstu se govori o procesima modernizacije i demokratizacije društva.

nim sredinama i područjima društvenog života⁴, te pravci razvoja i njihovi tijekovi.

U tom kontekstu treba istaknuti da i pored povećanog zanimanja i paženih rezultata većeg broja analitičara, još uvijek (na ovim prostorima) nedostaju pouzdaniji odgovori na mnoga bitna pitanja. Jedno od tih pitanja svakako se odnosi ne samo na to kako se promjene odražavaju na svijest i ponašanje stanovnika, nego i kako se stanovnici odnose prema promjenama, s obzirom na spremnost da prihvate te promjene ali i da se angažiraju u realizaciji (modeliranju) tih promjena. To može biti posebno značajno za predviđanje ponašanja građana u tijeku tog procesa, imajući na umu saznanja da su građani na ovim prostorima tradicionalno bili u poziciji da neko drugi umjesto njih obavlja važne društvene funkcije (npr. sudjeluje u donošenju odluka), iako je evidentno da u ostvarivanju ideje o demokratizaciji društva svaki građanin ima svoju ulogu koju nitko drugi "ne treba igrati umjesto njega".

Pristup problemu

Uključivanje građana u društvene promjene suočeno je s nizom različitih problema, te očekivanje da će taj proces ići bez većih teškoća treba prihvatiti s izvjesnim oprezom. Takav oprez proizlazi iz niza razloga.

Jedan od temeljnih razloga koji (u značajnijoj mjeri) može otežavati uključivanje građana u proces demokratizacije društva je nedostatak demokratske tradicije s obzirom na to da život u totalitarnom režimu nije dopuštao mogućnost usvajanja i ispoljavanja demokratskih oblika ponašanja. Iz toga logično slijedi i izražen nedostatak osjećaja slobode (strah) da se bez težih posljedica može javno govoriti ono što se misli ukoliko to nije društveno prihvatljivo ili u skladu s općim uvjerenjima. Povijest nas uči da je strah od posljedica za javno iskazanu društveno (politički) neprihvatljivu misao duboko ukorijenjen u ponašanju (svijesti) stanovnika na prostoru bivše SFRJ. Još su živi ne samo svjedoci novijih⁵ političkih progona (zbog tzv. verbalnog delikta) i stradanja od politike Informbiroa, nego su živa i sjećanja na stradalnike različitih (političkih, vjerskih) neistomišljenika i gubitnici privatne imovine zbog društvene ili privredne koncepcije razvoja društva (nacionalizacija, konfiskacija).

U tom kontekstu važno je pitanje je li iz sjećanja stanovnika izbljedilo šikaniranje političkih neistomišljenika i njihovih obitelji koje je nastalo kao

4 Opširnije u: Zbornik radova (1996): *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Ruska akademija nauka i Institut za socijalna i politička istraživanja, Beograd.

5 Pojmom "noviji" označava se razdoblje od II. svjetskog rata, iako je i ranije bilo različitih oblika represije nad stanovnicima zbog "javno izgovorene riječi". O tome da je, na ovim prostorima, i ranije bilo riskantno javno govoriti ono što se misli najbolje svjedoče i poznate narodne izreke: "Zlata vrijedi ona koja ostane", "Ispeci, pa reci", "Tri puta mjeri – jednom sijeci", "Polako, ali sigurno", "Prvo izbroji do deset, pa onda izgovori".

posljedica ranijih odluka i opredjeljenja nekog od člana njihove obitelji. Očito je, naime, da je stanovništvo nerijetko bilo⁶ u delikatnoj situaciji da se bez obzira na vlastitu volje i interes opredjeljuje za jednu od sukobljenih strana (vojno ili politički), bez mogućnosti da ostane po strani događanja, tj. da izabere vlastiti put. Bitno je istaknuti da je i to (prisilno) opredjeljenje ostalo kao trajno obilježje porodice i postalo sastavni dio obiteljske biografije i tradicije, iako to nije bilo svjesno opredjeljenje i namjeran izbor. Temeljno je pitanje, dakle, ima li ranije opredjeljenje nekog člana porodice za neku od orijentacija dalekosežnije posljedice, tj. ima utjecaj li i na percepciju današnjih događanja. Osim toga, pitanje je, također, imaju li i traumatična iskustva porodica koje su preživjele stradanja zbog pripadnosti nevladajućoj politici (zbog "obračuna" s politikom Informbiroa; djelovanja OZNE-e, UDBE i/ili drugih službi), još uvijek, utjecaj na opažanje i procjenjivanje današnjih događanja i, ukoliko imaju, kakvog su intenziteta, te u kom smjeru se može očekivati njihov utjecaj kako na procjenjivanje društvenih pojava i vrednovanje aktualnih događanja, tako i na praktično djelovanje i ponašanje⁷.

Drugi važan razlog da se u procesu izgradnje novog društva istražuje spremnost građana na slobodno izražavanje mišljenja leži u potrebi objektivnijeg saznanja postoji li u društvu opća atmosfera povjerenja u društvene institucije koje potiču spremnost na slobodno izražavanje mišljenja, uvjerenja i stavova, kao bitnih faza u procesu donošenja važnih odluka demokratskim putem. Drugim riječima, od procjene pojedinca postoje li u društvu i funkcioniraju li institucije sistema koje omogućavaju slobodu ponašanja s jedne strane i odgovarajuću zaštitu stanovnika od represivnog ponašanja autoriteta na vlasti,⁸ s druge strane, ovisi ne samo spremnost stanovnika da otvoreno govore o bitnim životnim pitanjima i društvenim problemima, nego i njihovo konkretnije angažiranje u rješavanju društvenih problema.

Treći važan razlog da se istražuje spremnost građana na slobodno izražavanje mišljenja je u procjeni može li osobni angažman pridonijeti promjenama u društvu. Naime, uspostavljanje odnosa pojedinca prema nekoj pojavi ili ponašanje pojedinaca u nekoj situaciji, interpretirano u skladu s fenomenološkom metodom, u velikoj mjeri ovisi o opažanju konkretne pojave ili ocjene dane situacije. Pojedinci se ponašaju onako kako pojavu opažaju ili kako ocjenjuju konkretnu situaciju. U tom slučaju spremnost građana na osobni angažman u velikoj mjeri može ovisiti o procjeni ima li njihovo djelovanje smisla, tj. mogu li svojim djelovanjem pridonijeti promjenama. Iluzorno je očekivati angažiranje u besmislenim aktivnostima.

6 I u današnje vrijeme se, s pravom, može postaviti pitanje je li se što promijenilo, s obzirom na izražene polarizacije i ideološke raskole, kako međunarodne, tako i unutar nacionalnih zajednica.

7 Narodna izreka kaže: "Koga su zmije ujedale, i guštera se boji"; "Pssst, i zidovi imaju uši".

8 O tome da ne postoji odgovarajuća društvena zaštita najbolje svjedoče narodne izreke: "Vrana vrani oči ne vadi", "Kadija te tuži - kadija ti sudi"; "Sila Boga ne moli" i druge.

Koncept istraživanja

U istraživanju tako osjetljive problematike imamo na umu da je za takva i slična istraživanja nužna povoljna društvena atmosfera, u kojoj je moguće od ispitanika znanim istraživačkim postupcima osigurati iskrene iskaze i procjene, što je temeljni uvjet objektivnog promatranja te složene i osjetljive problematike. Imamo također na umu da za istraživanja te problematike ne postoje komparativni pokazatelji iz prethodnog razdoblja, jer (koliko je autoru poznato) takva istraživanja u prethodnom političkom sistemu nisu obavljena, ili ako (iznimno) jesu, onda nisu bila dostupna ne samo široj, nego ni stručnoj i znanstvenoj javnosti, već su ostajala iza "devet brava" u arhivama komiteta.

Ovo istraživanje je ograničenog karaktera, kako po pitanju teritorija na kojoj je obavljeno, tako i po pitanju širine i dubine zahvaćenosti samog fenomena. Iz razumljivih razloga u istraživanju nije zahvaćen veći broj relevantnih aspekta položaja pojedinca u društvu (zavisnih varijabli), već su sagledani samo neki aspekti odnosa pojedinca prema društvenoj situaciji, koji mogu imati vrijednosti kao indikatori postojećeg stanja u određenom vremenskom razdoblju i poslužiti kao temelj za daljnja istraživanja, a to su:

1. *Ocjena* postojanja opće atmosfere povjerenja u društvene institucije i mogućnost javnog izražavanja kritičkog mišljenja bez straha od posljedica, tj. ispitavanje opazaju li i u kojem obujmu građani i je li kod nas moguće bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti ili nije?

2. *Spremnost* da građanin u društvu javno govori ono što misli, tj. smiju li i u kojoj mjeri građani javno govoriti ono što misle, bez straha od posljedica – posebno kad to što govore nije u skladu s prihvaćenim društvenim stavovima i općim uvjerenjima?

3. *Percepcija* doprinosa osobnog angažiranja na realizaciji promjena u društvu, tj. ispitivanje percipiraju li i u kojoj mjeri građani da njihov osobni angažman može pridonijeti provođenju promjena u društvu.

Na temelju određenja problema istraživanja i pristupnog razmatranja moguće je definirati **polaznu generalnu pretpostavku** ovog empirijskog istraživanja: *da se na temelju osjećaja osobne sigurnosti za javno izgovorene riječi i procjene postojećeg stanja u društvu, tj. procjene stupnja povoljnosti opće atmosfere nepovjerenja u institucije sistema zaštite vitalnih sloboda stanovnika, može do određenog stupnja pretpostaviti i spremnost pojedinca da se uključi u donošenje važnih društvenih odluka, kao bitnog aspekta demokratizacije društva i provođenje promjena.*

Smatramo, naime, da se prvi znaci motivacije za angažiranje u promjenama manifestira prije svega u spremnosti da javno govori i kad to nije u skladu s općim uvjerenjima bez straha od posljedica, a tek potom da se i značajnije angažira u provođenju promjena.

Polazni temelj za izvođenje zaključaka⁹ predstavljaju rezultati istraživanja "face to face" koje je potkraj listopada 2002. godine obavljeno na uzorku 2010 stanovnika starijih od 18 godina, s područja Zapadnog dijela Republike Srpske, tj. iz seoskih, prigradskih i gradskih mjesnih zajednica, u općinama Banja Luka, Prijedor i Gradiška. Na taj način je obuhvaćeno 43,51 posto građana, prema biračkim popisima pripremljenim za opće izbore 5. listopada 2002. Veličina uzorka je zadovoljavajuća za potrebe tog istraživanja, s obzirom na to da, prema važećim biračkim popisima, u Zapadnom dijelu Republike Srpske (od distrikta Brčko do Srpske Kostajnice) živi 469 493 građanina, a u navedene tri općine živi 204 290 stanovnika starijih od 18 godina, što je 43,51 posto od ukupnog broja odraslih stanovnika.

Kako bi analiza postavljenog problema bila kompletnija, varijabla spremnost da pojedinac javno govori i procjena opće atmosfere u društvu povezana je s bitnim sociodemografskim i iskustvenim obilježjima ispitanika.

Rezultati istraživanja

Kako bi dobiveni rezultati bili pregledniji, zanimljivo je pogledati strukturu i distribuciju dobivenih rezultata procjene opće atmosfere u društvu, bez obzira na to što to nije središnji problem tog istraživanja, iako smatramo da nisu toliko važni sami rezultati (bez obzira na to što oslikavaju stanje u određenom vremenu), koliko spoznaja da se i "osjetljiva" pitanja mogu empirijski proučavati s obzirom na to da su za to nužne povoljnije društvene okolnosti. Imamo na umu da je u prethodnim povijesnim razdobljima i sama pomisao na istraživanje slobodnog izražavanja mišljenja bila praćena strahom od posljedica i tako u startu sprečavana autocenzurom samih istraživača, kod kojih je postojao strah od mogućih neželjenih posljedica koje bi bile strožije sankcionirane nego sam verbalni delikt.

Procjena opće atmosfere u društvu

Jedan od značajnih razloga za istraživanje spremnosti građana da javno govore ono što misle odnosi se na procjenu postojanja opće atmosfere povjerenja u društvene institucije koje potiču spremnost na slobodno izražavanje mišljenja s jedne strane, i koje pružaju odgovarajuću zaštitu od represije, ako se govori nešto što nije u skladu s općim uvjerenjima, s druge strane.

Kao ilustracija općeg odnosa građana prema mogućnostima javnog izražavanja vlastitog mišljenja mogu poslužiti odgovori na nekoliko tvrdnji iz skale za ispitivanje stavova Likertovog tipa. S obzirom na to da još uvijek

9 S obzirom na to da je istraživanje provedeno samo u tri općine, rezultati se ne mogu generalizirati za šire područje, ali mogu poslužiti za upoređivanje i izvođenje zaključaka o postojanju sličnosti i razlika između obitelji s različitim sociodemografskim obilježjima, za što nije potrebna reprezentativnost uzorka za cijelu Republiku Srpsku.

nisu utvrđene metrijske karakteristike za skalu u cjelini u tablici broj 1 predstavljeni su samo rezultati procjena građana dobiveni za svaku tvrdnju posebno.

Uvid u dobivene rezultate intenziteta prihvaćenosti pojedinih tvrdnji pokazuje kako je u najvećem postotku prihvaćena tvrdnja: *"Najbolje je ne govoriti nikome ništa loše - ne zna se kakve mogu biti posljedice"*. Tu tvrdnju prihvaća čak 75,98 posto ispitanika, od čega 47,23 posto intenzitetom "potpuno se slažem", a ne prihvaća samo 11,16 posto ispitanika, a od toga 6,24 posto intenzitetom "uopće se ne slažem".

Sljedeća po stupnju prihvaćenosti je tvrdnja: *"Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti"*. Tu tvrdnju prihvaća 70,36 posto ispitanika, od čega 46,79 posto intenzitetom "potpuno se slažem", a ne prihvaća 11,07 posto od čega 6,15 posto intenzitetom "uopće se ne slažem".

Tablica 1. Distribucija rezultata procjene opće atmosfere u društvu

	potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlučan je	uglavnom se ne slaže	uopće se ne slaže	bez odgovora
Najbolje je ne govoriti nikom ništa loše – ne zna se kakve mogu biti posljedice	47.23	28.75	10.99	4.92	6.24	1.84
	75,98		10.99	11.16		1.84
Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti	46.79	23.57	16.97	4.92	6.15	1.58
	70,36		16.97	11,07		1.58
Djecu treba savjetovati da javno ne govore ono što misle, zbog štetnih posljedica	31.57	24.71	18.55	12.75	10.29	2.11
	56,28		18.55	23,04		2.11

Tvrdnja *"Djecu treba savjetovati da javno ne govore ono što misle, zbog štetnih posljedica"* pokazala se kao izniman indikator odnosa stanovnika prema općoj atmosferi u društvu. Naime, ako se može očekivati iskren iskaz o osobnim namjerama, onda su to namjere prema vlastitoj djeci. U tom smislu i ta tvrdnja pokazuje nesumnjive ocjene da stanje u društvu još uvijek nije povoljno za javno priopćavanje mišljenja i da djecu treba učiti da javno ne govore ono što misle, kako bi bila zaštićena od neželjenih posljedica. S tom tvrdnjom se slaže svaki drugi ispitanik (56,28 posto), od čega se svaki treći (31,57 posto) potpuno slaže, dok se ne slaže 23,04 posto ispitanika, od čega 10,29 posto intenzitetom uopće se ne slaže.

Uočeno je, također, da je izraženiji strah od kritike usmjerene na pojedinca, nego one koja je usmjerena na društvo u cjelini ili neku pojavu u društvu, što je i razumljivo, jer se češće može očekivati osveta pojedinca (na vlasti), koji je osobno doživio kritiku, nego onoga koji se nije osjetio osobno "prozvanim", već za pojave i ili anomalije u društvu.

Tako distribuirani odgovori nedvosmisleno pokazuju na to da anketirani građani u najvećem postotku procjenjuju kako kod nas "još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti", s tim što su ustanovljene znatne razlike između ispitanika s obzirom na neka sociodemografska i iskustvena obilježja, kao na primjer: kronološki uzrast, mjesto stanovanja, socijalno porijeklo, školsku sprema, materijalne prilike u kojima živi i položaj u poduzeću. Nisu ustanovljene razlike u procjenama između muških i ženskih ispitanika, jer dobijeni Hi-kvadrat = 7.02129, uz 4 stupnja slobode nije statistički značajan ($p = .134797$).

Zanimljivo je primjetiti da su ustanovljene statistički znatne razlike između ispitanika koji žive u općinama u kojima je obavljeno istraživanje, jer je dobijeni Hi-kvadrat = 42.5648, uz 8 stupnjeva slobode statistički značajan na razini značajnosti 0,01 ($p = .000001$). Tako je ustanovljeno da manje ispitanika prihvaća točnom tvrdnju da "kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti" u općini Banja Luka (68,52 posto), nego u općinama Prijedor (76,50 posto) i Gradiška (72,14 posto). Takav rezultat ukazuje na to kako je moguće očekivati znatnije razlike u društvenoj klimi s obzirom na uspostavljene odnose na razini lokalne vlasti, ali da se ne može pretpostaviti da je u gradovima većeg stupnja urbanosti izraženija klima povjerenja i izraženiji osjećaj slobode da se mogu bez posljedica javno iznositi stavovi i uvjerenja i kad nisu u skladu s opće prihvaćenim društvenim normama i uvjerenjima.

Na takve zaključke navode i dobiveni rezultati međusobne povezanosti *mjesta stanovanja* i procjene može li se u društvu bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti. Naime, iako su ustanovljene statistički znatne razlike između mjesta stanovanja i procjene društvene klime (Hi-kvadrat = 24.6327 je uz 8 stupnjeva slobode, statistički značajan na razini 0,01- $p = .001799$), veći je postotak anketiranih stanovnika koji žive u gradu (72,20 posto) nego u prigradskom naselju (68,81 posto) i selu (68,75 posto) koji procjenjuje kako "još uvijek nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti". U isto vrijeme, kako pokazuju dobiveni rezultati, veći je postotak anketiranih stanovnika koji žive u gradu (12,65 posto) nego u prigradskom naselju (11,74 posto) ili selu (8,48 posto) koji se ne slaže s tom tvrdnjom, jer procjenjuje da su "zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti". Tako distribuirani rezultati upućuju na zaključak da su gradske sredine ipak povoljnije za javno iznošenje stavova, ali da takav osjećaj nemaju svi stanovnici.

Jedan od značajnijih faktora koji utiče na procjenu opće atmosfere u društvu je *kronološka dob* ispitanika. Rezultati predstavljani u tablici 2.

pokazuju na to da se stariji ispitanici u većoj mjeri izjašnjavaju pesimistički, tj. da kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti, nego mlađi, kod kojih je izražena značajnija doza optimizma, što je i razumljivo s obzirom na životno iskustvo mladih.

Tablica 2. Kronološka dob i procjena opće atmosfere u društvu

Godine	Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti					Σ
	uopće se ne slaže	uglavnom se ne slaže	neodlučan	uglavnom se slaže	potpuno se slaže	
do 25	48	22	106	110	210	496
	9.68	4.44	21.37	22.18	42.34	
26 - 40	46	40	128	176	308	698
	6.59	5.73	18.34	25.21	44.13	
41 - 55	32	34	116	166	332	680
	4.71	5.00	17.06	24.41	48.82	
56 i više	2	2	8	24	66	102
	1.96	1.96	7.84	23.53	64.71	
Total	128	98	358	476	916	1976
	6.48	4.96	18.12	24.09	46.36	

Pearson Chi-square: 38.5449, $df = 12$, $p = .000126$

Uvid u predstavljene rezultate pokazuje da su mladi ispitanici mnogo optimističniji, jer oblike socijalnog pritiska još nisu doživjeli u znatnijoj mjeri na "vlastitoj koži", a nisu naučili iz iskustva drugih. Tako je na primjer evidentno da s uzrastom linearno raste postotak ispitanika koji izjavljuje da "Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti". Tako je najviše ispitanika (90,24 posto) koji se slaže s navedenom tvrdnjom ustanovljeno u kategoriji starijih ispitanika (56 i više godina), a najmanje (64,52 posto) u kategoriji mladih do 25 godina života. Promatrano iz suprotnog kuta, rezultati pokazuju da je najviše ispitanika koji se ne slažu sa tom tvrdnjom među najmlađim ispitanicima (do 25 godina) gdje je ustanovljeno 14,12 posto, a najmanje među najstarijim (samo 3,92 posto). Te razlike su i statistički značajne, jer je dobiveni Hi-kvadrat = 38.5449, uz 12 stupnjeva slobode, statistički značajan na razini značajnosti 0,01 ($p = .000126$).

Socijalno porijeklo ispitanika je također značajan izvor razlika u opažanju atmosfere u društvu. Ustanovljene su razlike koje su statistički znatne, jer je dobiveni Hi-Kvadrat = 55.9143, uz 20 stupnjeva slobode, na razini 0,01 ($p = .000030$). Tako, na primjer, ispitanici iz obitelji zemljoradnika (73,89 posto) i radnika (70,53 posto) više nego ispitanici iz obitelji službenika (65,90 posto) i intelektualaca (63,89 posto) ocjenjuju kako još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti.

Školska sprema također u značajnoj mjeri diskriminira ispitanike prema procjeni opće društvene klime. Očito je, naime, da s povećanjem školske spreme pada postotak ispitanika koji se slažu sa tvrdnjom da “*Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti*” i obrnuto - da se s porastom školske spreme povećava i postotak ispitanika koji se s tom tvrdnjom ne slaže. Tako je, na primjer, među ispitanicima sa završenom osnovnom školom najviše onih koji se slažu (70,34 posto) i najmanje onih koji se ne slažu (8,28 posto), a među ispitanicima sa znanstvenim stupnjem najmanje je onih koji se slažu (52,94%) i najviše onih koji se ne slažu (41,17 posto) s navedenom tvrdnjom. Te su razlike i statistički značajne, jer je dobiveni Hi-kvadrat = 76.6578, uz 16 stupnjeva slobode, statistički značajan na razini 0,01 ($p = .000000$).

Procjena opće društvene klime u znatnoj mjeri ovisi i o *materijalnim prilikama* u kojima ispitanici žive. Očito je, naime, da su utvrđene statistički znatne razlike u procjenjivanju jesu ili nisu “*zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti*”: Hi-kvadrat = 105.905, $df = 16$, $p = .000000$. Ustanovljeno je da među ispitanicima koji žive u lošim materijalnim prilikama ima mnogo više onih koji procjenjuju kako se još uvijek ne može bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti, nego među ispitanicima koji žive u dobrim materijalnim prilikama (79,71 posto prema 54,14 posto). U isto vrijeme ustanovljeno je da među ispitanicima koji žive u lošim materijalnim prilikama ima mnogo manje onih koji procjenjuju kako se može bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti nego među ispitanicima koji žive u dobrim materijalnim prilikama (7,25 posto prema 17,65 posto).

Ustanovljeno je da ispitanici različitog položaja u *poduzeću* različito procjenjuju opću društvenu atmosferu o tome može li se ili ne bez posljedica javno govoriti o propustima ljudi na vlasti. Te razlike su i statistički znatne jer je dobiveni Hi-kvadrat = 95.9395, uz 24 stupnja slobode, statistički znatan na razini 0,01 ($p = .000000$).

Zanimljivo je uočiti da ispitanici na rukovodećem položaju u većoj mjeri nego ostali ispitanici procjenjuju kako se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti. Tako je među ispitanicima koji imaju visok rukovodeći položaj čak 85,72 posto onih koji procjenjuju kako “*Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti*”, a među vlasnicima privatnih tvrtki takvih je najmanje - samo 65,00 posto. Visok je postotak ispitanika i iz drugih kategorija zaposlenih koji procjenjuju kako se još uvijek ne može bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti: radnici bez rukovodećeg položaja (72,50 posto), radnika na nižem položaju (72,31 posto), pa čak i kod onih koji nisu u radnom odnosu (69,98 posto)¹⁰.

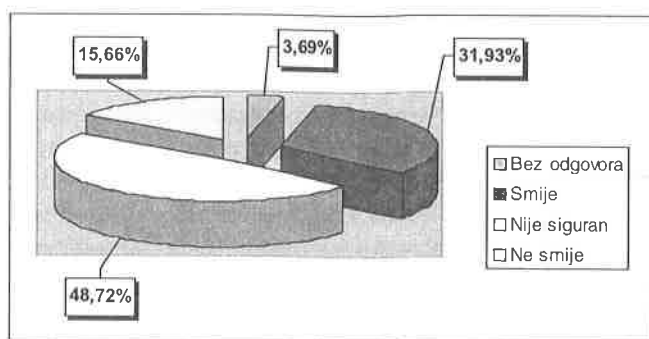
10 Možda su u pitanju dvostruki standardi vrednovanja tog fenomena u društvu. Iskustvo pokazuje da možda postoje različiti kriteriji vrednovanja za iste postupke, prema poziciji

Ako se takav rezultat protumači prema fenomenološkom modelu, tj. da se ljudi prema stvarima i pojavama odnose onako kako ih opažaju, onda se nesumnjivo nameće pitanje odgovara li takvo stanje stvari, tj. opće slaganje da se ne smije bez posljedica govoriti o propustima ljudi na vlasti, onima koji su na visokim rukovodećim položajima i jesu li oni s takvim procjenama pogodne osobe za uvođenje demokracije u društvo i u poduzeće, ili im više odgovara stanje u društvu u kojem postoji strah od posljedica za javno izgovorene kritike? Osim toga, postavlja se i pitanje jesu li su ovi na rukovodećim položajima postavljeni na takva mjesta zato što tako procjenjuju ili tako procjenjuju zato što su na rukovodećim položajima?

Spremnost da javno govori ono što misli

Spremnost da pojedinac – građanin javno govori ono što misli je nesumnjivo temeljni uvjet razvoja demokracije u društvu. Razumljivo je da se u tom smislu očekuje da pojedinac smije javno i bez straha od mogućih neželjenih posljedica govoriti ono što misli, posebno kad to nije u skladu s općim uvjerenjima. Neosporno je da javno iznošenje stavova koji su općeprihvatljivi ne nosi sa sobom nikakve rizike, već se misli na javno iznošenje stavova koji nisu općeprihvaćeni i na kritičke tonove prema političkim liderima i nositeljima izvršne vlasti, kako u društvu uopće, tako i na lokalnim razinama vlasti. Dobiveni rezultati samoiskaza građana o spremnosti na javno izražavanje svojeg mišljenja koje nije u skladu s općim uvjerenjima, predstavljeni su na grafikonu broj 1.

Na pitanje *Smije li javno govoriti ono što misli i kad to nije u skladu s općim uvjerenjima* svaki drugi ispitanik (48,72 posto) odgovorio je da se dvoumi, tj. da nije siguran, svaki treći ispitanik (31,93 posto) se izjasnio da smije, a svaki šesti (15,66 posto) se izjasnio da ne smije javno govoriti ono što misli.

Grafikon 1: Smije li javno govoriti ono što misli

koju pojedinac ima u društvu, pa prema tome i različite posljedice za ljude na višim ili visokim položajima na ljestvici društvene moći. Čini se da pojedinci na višim položajima imaju bolju zaštitu i da ne snose jednake posljedice za istu izgovorenu misao kao ljudi na nižim položajima ili oni koji nisu ni na kakvim položajima.

Tako distribuirani odgovori nedvosmisleno pokazuju na to da ispitanici, generalno gledano, nemaju jedinstven stav o tome jesu li spremni javno iznositi svoje mišljenje, već postoje znatne razlike. Razlike nisu ustanovljene između stanovnika koji žive u općinama Banja Luka, Prijedor i Gradiška (Hi-kvadrat = 3.36855, $df = 4$, $p = .498156$), s obzirom na spol (Hi-kvadrat = 1.65004, $df = 2$, $p = .438235$) i s obzirom na nacionalnu pripadnost između Srba, Hrvata, Muslimana-Bošnjaka, iz mješovitih brakova i ostalih nacija (Hi-kvadrat = 13.8619, $df = 8$, $p = .085483$), dok su statistički znatne razlike ustanovljene s obzirom na: kronološku dob ispitanika, mjesto stanovanja, socijalno porijeklo, školsku spremu, materijalne prilike u kojima živi, položaj u poduzeću i pozicija obitelji u II. svjetskom ratu.

Kronološka dob ispitanika ustanovljena je kao značajan izvor razlika u procjeni anketiranih stanovnika s obzirom na to smije li javno govoriti ili ne. Dobiveni rezultati pokazuju da s uzrastom linearno raste postotak ispitanika koji izjavljuje da ne smije javno da govori ono što misli. Tako je najviše ispitanika (22,92 posto) koji izjavljuje da ne smije javno govoriti ono što misli ustanovljeno u kategoriji starijih ispitanika (56 i više godina), a najmanje (10,88 posto) u kategoriji mladih do 25 godina života. Posmatrano iz suprotnog kuta, rezultati pokazuju kako je najviše ispitanika koji izjavljuju da smiju javno govoriti ono što misle među najmlađim ispitanicima (do 25 godina) gdje je ustanovljeno 36,82 posto i među najstarijima (33,82 posto). Te ustanovljene razlike su i statistički znatne na razini 0,01, jer je Hi-kvadrat = 23.7736, $df = 6$, $p = .000577$.

Očito je da životno iskustvo u velikoj mjeri modelira spremnost građana da javno govore ono što misle. Činjenica da je među mladima i umirovljenicima ustanovljeno najviše ispitanika koji su spremni javno govoriti ono što misle pokazuje da su to kategorije koje još uvijek nemaju dovoljno iskustva (mladi) ili koji nemaju što izgubiti (stariji) ako javno govore ono što misle.

Mjesto stanovanja je varijabla koja također znatno diskriminira ispitanike na one koji smiju i one koji ne smiju javno govoriti ono što misle, ukoliko to nije u skladu s općim uvjerenjima. Uvid u rezultate predstavljene u tablici broj 3. pokazuju da su ustanovljene statistički znatne razlike između ispitanika s obzirom na mjesto stanovanja i spremnosti da javno govore ono što misle. Dobijeni Hi-kvadrat = 31.4299, uz 4 stupnja slobode, statistički znatan na razini 0,01 ($p = .000003$), kao što se može vidjeti u tablici broj 3.

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da je među stanovnicima seoskih područja najveći postotak ispitanika koji izjavljuje da ne smije (20,96 posto) i najmanji postotak ispitanika koji smije (26,20 posto) javno govoriti ono što misli, dok je među stanovnicima grada taj odnos obrnut. Tako je ustanovljeno da među stanovnicima koji žive u gradu 38,23 posto izjavljuje da smije i 12,96 posto da ne smije javno govoriti ono što misli.

Tablica 3. Mjesto stanovanja i spremnost da javno govori ono što misli

Mjesto stanovanja	Smije li javno govoriti ono što misli i kad to nije u skladu s općim uvjerenjima			Σ
	da	nije siguran	ne	
selo	120	242	96	458
	26.20	52.84	20.96	
prigradsko naselje	158	288	96	542
	29.15	53.14	17.71	
Grad	354	452	120	926
	38.23	48.81	12.96	
Total	632	982	312	1926
	32.81	50.99	16.20	

Pearson Chi-square: 31.4299, $df=4$, $p=.000003$

Činjenica da se postotak stanovnika s izraženom spremnošću da javno govori ono što misli linearno povećava s obzirom na povećanje stupnja urbanosti mjesta stanovanja i obrnuto, da se postotak stanovnika s manjom spremnošću da javno iznosi ono što misli smanjuje sa stupnjom smanjenja urbanosti mjesta stanovanja, pokazuje se logičnom. Očito je, naime, da koncentracija kulturnih, znanstvenih, obrazovnih i drugih javnih institucija (karakterističnih za urbane sredine) osigurava povoljnije socijalne uvjete ne samo za socijalizaciju ličnosti i ispoljavanje individualnih razlika, nego i povoljnije opće socijalne uticaje primjerenije potrebama demokratskih orijentacija.

Socijalno porijeklo ispitanika je također znatan izvor razlika u spremnosti stanovnika da javno govore ono što misle. Ustanovljene razlike su i statistički značajne na razini 0,01, jer je dobiveni Hi-kvadrat=34.9600, uz 10 stupnja slobode statistički znatan ($p=.000128$). Analiza dobivenih rezultata pokazuje da je među ispitanicima koji potiču iz obitelji zemljoradnika najmanje onih koji smiju (27,03 posto) i najviše onih koji ne smiju (21,17 posto) javno govoriti ono što misle kada to nije u skladu s općim uvjerenjima, dok je najviše onih koji smiju javno govoriti iz obitelji intelektualaca (42,86 posto) i najmanje onih koji ne smiju (2,86 posto).

Školska sprema ispitanika se pokazala znatnim indikatorom razlika u spremnosti stanovnika da javno govore ono što misle. Utvrđene razlike su i statistički značajne, jer je dobiveni Hi-kvadrat=20.4547, uz 8 stupnjeva slobode, statistički značajan na razini 0,01 ($p=.008761$). Ustanovljeno je da je veći postotak ispitanika koji smiju javno govoriti među ispitanicima sa znanstvenim stupnjem (50,00 posto), te višim i visokim obrazovanjem (35,21 posto) nego među ispitanicima s osnovnom školom (32,41 posto) i školom za KV i VKV radnike (31,75 posto). Međutim, takva linearna povezanost nije ustanovljena kad je u pitanju obrnut odnos. Naime, ustanovljeno je da je među ispitanicima sa završenom školom za KV i VKV radnike najviše onih koji ne smiju javno govoriti ono što misle, zatim među ispi-

tanicima koji imaju osnovnu školu (17,93 posto) i onih sa višom i visokom školom (15,49 posto), pa onih sa srednjom školom (14,07 posto) i najmanje među onima koji imaju znanstveni stupanj (6,25 posto). Očito je, naime, da školska sprema više determinira spremnost na javno izražavanje vlastitog mišljenja, čak i kad to nije u skladu s općim uvjerenjima, nego što može ublažiti strah od posljedica kod onih građana koji nisu sigurni u konačan epilog javno izgovorene riječi.

Materijalne prilike u kojima građani žive su znatan izvor razlika u spremnosti da javno kažu ono što misle. Analiza rezultata međusobne povezanosti materijalnih prilika u kojima građani žive i spremnosti da javno govore ono što misle pokazuje da postoje statistički znatne razlike. Očito je, naime, da loše materijalne prilike više utječu negativno na spremnost da se javno govori ono što misli, nego što bolje materijalne prilike doprinose povećanju spremnosti da se javno govori ono što se misli. O kakvim se relacijama radi, moguće je vidjeti iz dobivenih rezultata, ali je sigurno da je dobijeni Hi-kvadrat=51.8840 uz 8 stupnjeva slobode, statistički je znatan na razini 0,01 ($p=.000000$), kao što se može vidjeti na temelju rezultata predstavljenih u tablici broj 4.

Tablica 4. Materijalne prilike i spremnost da javno govori ono što misli

Materijalne prilike u kojima živi	Smije li javno govoriti ono što misli i kad to nije u skladu s općim uvjerenjima			Σ
	da	nije siguran	ne	
veoma dobre	12	20	2	34
	35.29	58.82	5.88	
dobre	94	146	20	260
	36.15	56.15	7.69	
osrednje	332	508	140	980
	33.88	51.84	14.29	
loše	160	246	106	512
	31.25	48.05	20.70	
vrlo loše	38	56	44	138
	27.54	40.58	31.88	
Total	636	976	312	1924
	33.06	50.73	16.22	

Pearson Chi-square: 51.8840, $df=8$, $p=.000000$

I letimičan pogled na predstavljene rezultate pokazuje da materijalne prilike u kojima stanovnici žive linearno diskriminiraju stanovnike prema spremnosti da javno govore ono što misle, što se posebno može uočiti kod ispitanika koji izjavljuju kako ne smiju javno govoriti, jer je očigledno da samo 5,88 posto anketiranih koji imaju veoma dobre materijalne prilike izjavljuje da ne smije javno govoriti ono što misli, dok je među siromašnima taj postotak šest puta veći i iznosi čak 31,88 posto.

Razlike su očite i kod ispitanika koji izjavljuju da smiju javno govoriti ono što misle, s tim što razlike nisu tako izražene. Ustanovljeno je da najviše ispitanika koji izjavljuju da smije javno govoriti živi u dobrim (36.15 posto) i vrlo dobrim (35.29 posto) materijalnim uvjetima, a najmanje u kategoriji onih koji žive u veoma lošim (27,54 posto) i lošim (31,25 posto) materijalnim uvjetima.

Položaj u poduzeću također je značajan pokazatelj razlika u spremnosti stanovnika da javno govore ono što misle. Utvrđene su razlike u spremnosti ispitanika da javno govore ono što misle, s obzirom na položaj u poduzeću. Tako je među ispitanicima koji smiju javno govoriti ono što misle najviše iz kategorije onih koji imaju rukovodeći (47,46 posto) i visok rukovodeći položaj (42,86 posto) a najmanje među onima koji nisu u radnom odnosu (30,54 posto) i koji su vlasnici privatne tvrtke (32,00 posto), dok je među ispitanicima koji ne smiju javno govoriti ono što misle najviše radnika bez rukovodećeg položaja (17,68 oisti) i onih koji nisu u radnom odnosu (15,62 posto). Te su razlike i statistički značajne, jer je dobiveni Hi-kvadrat = 28.7658, uz 12 stupnjeva slobode statistički značajan na razini 0,01 ($p = .004280$).

Dobiveni rezultati istraživanja spremnosti građana da javno govore ono što misle, promatrani u globalu, nedvojbeno pokazuju na to da je spremnost izraženija kod mladih stanovnika (s uzrastom ta spremnost opada), kod stanovnika koji stanuju u urbanijim sredinama; kod ispitanika koji potiču iz obitelji intelektualaca i imaju viši stupanj obrazovanja te koji žive u boljim materijalnim prilikama. Tako distribuirani rezultati upućuju na zaključak da stanje u društvu još uvijek nije povoljno za javno iznošenje vlastitih mišljenja, stavova i uvjerenja, te da je još uvijek prisutan oprez (strah) od mogućih neželjenih posljedica.

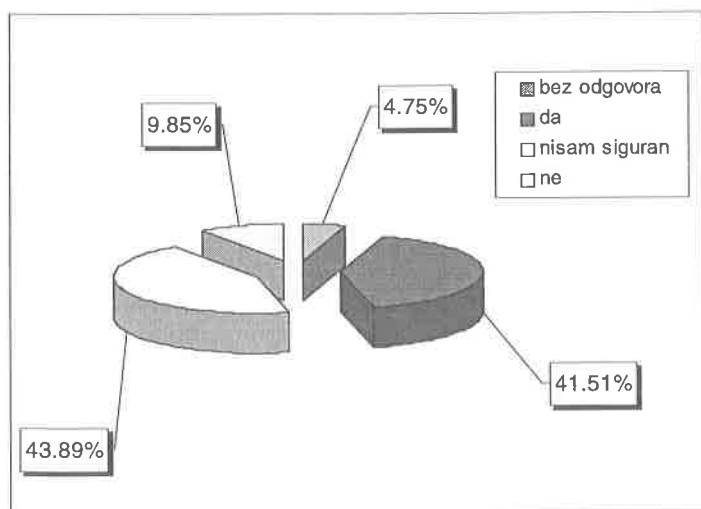
Percepcija doprinosa osobnog angažiranja

Treći bitan aspekt istraživanja spremnosti građana na slobodno izražavanje mišljenja odnosi se na procjenu doprinosa osobnog angažiranja promjenama u društvu. Polazi se od toga da se pojedinci prema pojavama u društvu odnose onako kako ih opažaju ili kako ocjenjuju konkretnu situaciju. U ovom slučaju spremnost građana na osobno angažiranje u velikoj mjeri može ovisiti o procjeni ima li njihovo angažovanje ima smisla, tj. da li svojim angažovanjem mogu pridonijeti promjenama.

Procjena doprinosa slobodnog izražavanja vlastitog mišljenja uvođenju promjena u društvu sagledavana je na temelju odgovora na pitanje *Mogu li građani slobodnim izražavanjem mišljenja pridonijeti poboljšavanju stanja u društvu*. Dobiveni odgovori pokazuju da su mišljenja anketiranih stanovnika podijeljena, jer 41,51 posto smatra "da građani slobodnim izražavanjem mišljenja mogu pridonijeti poboljšavanju stanja u društvu", nešto više njih (43,89 posto), nije sigurno, dok samo 9,85 posto smatra da građani "ne mogu

slobodnim izražavanjem mišljenja pridonijeti promjenama u društvu”, kao što se može vidjeti na grafikonu broj 2.

Tako distribuirani rezultati nedvojbeno ukazuju na postojanje znatne razlike između “treba” i “je”, tj. ukazuju da postoji izražena razlika između očekivanoga i stvarnog ponašanja građana. Naime, za očekivati je da se građani u većem postotku aktivnije uključuju u aktualne tijekove društvenih promjena, te da u zapaženijoj mjeri teže ostvarivanju ideje o otvorenom društvu, čija je temeljna pretpostavka sloboda mišljenja i ponašanja. Drugim riječima, rezultati pokazuju da se proces demokratizacije društva suočava s nemalim poteškoćama, jer polovično učešće stanovnika u javnom životu ne samo da može usporavati proces promjena i demokratizaciju odnosa u društvu, nego “ide na ruku” i onim društvenih snagama kojima odgovara postojeće stanje i koje se ne zalažu za reforme.

Grafikon 2: *Mogu li građani slobodnim izražavanjem mišljenja pridonijeti poboljšavanju stanja u društvu*

Da su mišljenja građana podijeljena pokazuju i odgovori na pitanje *Mogu li građani izlaskom na birališta pridonijeti poboljšavanju stanja u društvu?*, gdje je samo 28,23 posto odgovorilo pozitivno, 54,44 posto anketiranih dvoji i samo 16,79 posto se izjasnilo negativno. Takav odnos na indirektan način potvrđuje i sve veći postotak apstinencata na općim i lokalnim izborima, uz obrazloženje kako “njihov glas ne može ništa promijeniti”, da su” nemoćni da bilo šta promijene”, “da će stanje ostati isto bez obzira na njihov glas”, kako su “svi političari isti – samo gledaju svoje interese”, što može izazvati veće poteškoće u provođenju društvenih i ekonomskih reformi.

Umjesto zaključka

Iako je proces društvenih promjena u zemljama tranzicije ušao u drugo desetljeće, još uvijek su mnoga pitanja ostala izvan dosega znanstvenih objašnjenja. Jedno od tih pitanja je i pitanje jesu li i u kojoj mjeri građani spremni javno govoriti ono što misle i na taj način pridonijeti razvoju demokracije u postkomunističkim društvima. To je samo jedno od pitanja za koje se slobodno može reći da je ključno, jer od spremnosti da javno govore (bez straha od posljedica) ono što misle, u velikoj mjeri ovisi i proces demokratizacije društva u cjelini.

Analiza dobivenih rezultata istraživanja (uz sve ograničenosti koje proizilaze iz ograničenja uzorka na kojem je obavljeno istraživanje) pokazuje da:

- anketirani građani u najvećem postotku procjenjuju kako kod nas “još nisu zaživjela vremena da se bez straha od posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti”;

- ustanovljene su statistički značajne razlike (na razini značajnosti 0,01) između ispitanika različiti sociodemografskih i iskustvenih obilježja i procjene opće atmosfere povjerenja u društvu;

- anketirani stanovnici nemaju jedinstven stav o tome smiju li ili ne javno govoriti ono što misle ukoliko to nije u skladu s općim uvjerenjima;

- ustanovljene su znatne razlike u spremnosti da javno govore ono što misle između ispitanika različiti sociodemografskih i iskustvenih obilježja.

Opći je zaključak da se proces demokratizacije društva i prelazak iz totalitarnog u otvoreno društvo suočava s nizom teškoća. Vrlo je nepovoljna opća atmosfera u društvu, jer dominira osjećaj da građani nisu u dovoljnoj mjeri zaštićeni od represije za javno izgovorene riječi, te je stoga nezadovoljavajuća spremnost građana da javno govore ono što misle, što je jedna od temeljnih pretpostavki njihovoga slobodnog ponašanja, kao subjekta u procesu demokratizacije društva.

Razumljivo je da je ovim prilogom tek otvorena tako složena tema i da daljnja istraživanja tek trebaju rasvijetliti tako osjetljivu i složenu problematiku.

Literatura

Baćović, Lj. i sar., (1991), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd

Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M., (1995), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, “Filip Višnjić”, Beograd

Grdešić, I. (1995), *Političko odlučivanje*, “Alinea”, Zagreb

Dunderović, R., (1992), *The Attitudes tho Werds Ethnic and Religions in Bosnian and Herzegovina*, Psychological Bulletin, Murry State University

- Zbornik radova: (1996): *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*, Ruska akademija nauka, Moskva i Institut društvenih nauka, Beograd
- Zbornik radova (1996): *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Ruska akademija nauka, Moskva i Institut društvenih nauka, Beograd
- Zbornik radova (1998): *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemqama tranzicije*, Ruska akademija nauka, Moskva i Institut društvenih nauka, Beograd
- Zbornik radova (200): *Procesi demokratizacije u zemqama tranzicije*, Ruska akademija nauka, Moskva i Institut društvenih nauka, Beograd
- Ilišin, V. (1999), *Mladi na margini društva i politike*, "Alinea", Zagreb
- Lazić, M. i sar., (1994), *Razaranje društva*, "Filip Višnjić", Beograd
- Lazić, M., (1994), *Sistem i slom*, "Filip Višnjić", Beograd
- Litvanović, G., (2001), *Čovjek između istorijskog i ličnog vremena*, Institut za psihologiju, Beograd
- Luburić, A. Tomić-Koluderović, I. (2002), *Nova političnost mladih*, "Alinea", Zagreb
- Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. (1998), *Birači i demokratija*, "Alinea", Zagreb
- Marković, D. (2000), *Sociologija i globalizacija*, Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd
- Negel, K. D., (1969), *Faktori promene*, u: Grupa autora: Teorije o društvu – Osnovi savremene sociološke teorije, "Vuk Karadžić", Beograd
- Ozimec, S., (2001), *Naši mentaliteti*, "Tonimir", Varaždinske Toplice
- Prošić-Dvorić, M., (1994), *Kulture u tranziciji*, "Plato", Beograd
- Stojanović, S., (1995), *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, "Filip Višnjić", Beograd
- Šiber, I., (1998), *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb

---

Summary

In a range of significant issues of development of democracy in this area, the issues of studying the factors which contribute to more active inclusion of citizens into social changes also bear certain significance. Readiness to express freely their thoughts has been examined through a) perception of existence of a general atmosphere of confidence in social institutions and possibility of public expression of critical thought without fearing of consequences, b) readiness of a citizen to speak publicly in the society what he thinks, and c) perception of contribution of personal engagement in accomplishing changes in the society.

The results obtained from the conducted research show undoubtedly that:

a) two thirds of the surveyed citizens observe that in the society there is still no general atmosphere of confidence and that it is not possible to speak about failures of those in power without suffering consequences;

b) attitudes of the citizens are divided, taking into consideration that only one third of the surveyed believes that it is possible to speak publicly what someone thinks without fearing of consequences (especially so if what they talk about is not in accordance with accepted social attitudes and general belief), while the other two thirds believe that they can't speak publicly or are not sure; there is a difference between the expected and real behaviour of citizens, taking into consideration that the citizens are divided regarding possibilities of free expression of thoughts, even though their more active engagement in democratization process is expected.